

У ПОШУКАХ ТРАДИЦІЙ НАУКОВОГО ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА: «ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ Т. ШЕВЧЕНКА» ЗА РЕДАКЦІЮ П. ЗАЙЦЕВА

Софія Когут

молодший науковий співробітник відділу наукової бібліографії
ЛННБ України ім. В. Стефаника

Предметом наукового дослідження є масштабний видавничий проект Українського Наукового Інституту у Варшаві — Повне видання творів Т. Шевченка у 16 томах (Варшава, 1934–1939). Подано методологічні засади і принципи текстологічної роботи над текстами Т. Шевченка, які прийняв головний редактор при підготовці видання, відомий шевченкознавець П. Зайцев, зокрема принцип альбомності; проаналізовано потужний науковий апарат видання — коментарі, примітки, бібліографію. Висвітлено значний внесок видання у шевченківську текстологію і традицію наукового шевченкознавства.

Ключові слова: Повне видання творів Т. Шевченка, П. Зайцев, Український Науковий Інститут у Варшаві, текстологія, наукове шевченкознавство.

The object of scientific research in article is a scale publishing project of Ukrainian Scientific Institute in Warsaw — The Complete edition of works of T. Shevchenko in 16 volumes. The article gives a history of edition, analyses methodological principles in work of Chief redactor of edition P. Zaitsev, especially the album textological principle, f scientific value of its comments, notes, bibliography. Considerable payment of edition in ukrainian textual criticism and tradition of scientific research of inheritance of T. Shevchenko is underlined.

Keywords: Complete edition of works of T. Shevchenko, P. Zaitsev, Ukrainian Scientific Institute in Warsaw, textual criticism, scientific research of inheritance of T. Shevchenko.

Предметом научного исследования стал масштабный издательский проект Украинского Научного Института в Варшаве — Повне видання творів Т. Шевченко в 16 томах. Стаття излагає историю издания, методологические принципы, принятыє главным редактором — известным шевченковедом П. Зайцевым, в частности принцип альбомности; анализирует объемный научный аппарат издания — комментарии, примечания,

библіографію. Підчеркнуто значительний вклад издания в шевченковську текстологію и традицію наукового шевченковедення.

Ключевые слова: Полное издание произведений Т. Шевченко, П. Зайцев, Украинский Научный Институт в Варшаве, текстология, научное шевченковедение.

У 1936 р. до 75-ї річниці смерті Тараса Шевченка перед українською науковою громадськістю постало завдання повного видання творів поета. Це мав бути своєрідний підсумок досягнень наукового шевченкознавства у всіх його аспектах — текстологічному, документальному, науково-дослідному.

Таким першим повним виданням поетичної і прозової спадщини Т. Шевченка стало шістнадцятитомне «Повне видання творів», яке підготували, науково опрацювали та видали співробітники Українського Наукового Інституту у Варшаві. Текстологічну підготовку та розробку наукового апарату видання здійснив Павло Іванович Зайцев, професор Варшавського університету, один із найавторитетніших тогочасних шевченкознавців*.

Редколегія видавничого проекту повного зібрання поезій Шевченка мала на меті «зібрати й видати все, що вийшло з-під пера генія українського слова, аби заховати й передати дальшим поколінням чистий його образ не лише у всій красі художньої форми його творів, але й у повні його громадянської думки» [16, с. 8]. Адже «появилися численні досліди, що, поруч із завданнями формально-літературного характеру, мали зясувати також і ідейний зміст Шевченкових творів. Коли за царизму розвиток цієї ділянки шевченкознавства загальмований був переслідуванням Шевченкових творів, яко джерела української національно-визвольної ідеї, так опісля на совітській Україні твори Шевченка стали предметом старанної опіки тої інтернаціональної влади, що хоче з поета зробити ватажка якогось «передпролетаріату» [3, с. 3].

Цікаве з цього приводу інтерв'ю директора Українського Наукового Інституту у Варшаві О. Лотоцького. Як зауважує вчений,

* Наводити повну біографію Павла Зайцева, мабуть, немає потреби. Докладно і скрупульозно дані про нього зібрав Сергій Білокінь, опублікувавши біобібліографічну розвідку «Сполучив легкість і літературну вправність викладу із вдумливою аналізою» (Слово і час. — 2010. — № 6. — С. 20-34).

«оскільки академічне видання, готоване в Києві, радянська влада визнала за «ухил», то «маємо за обов'язок зберегти правдиву ідею Шевченка і його вірний образ», адже «науково-об'єктивне видання може з'явитися тільки в умовах вільного досліду» [19].

В історії шевченківської текстології існує своя традиція повних видань Шевченкових творів. На відміну від більшості публікованих «Кобзарів» (серед них і повних видань «Кобзарів»), повне видання творів — це вищий рівень едиції, який передбачає комплексне текстологічне опрацювання всієї спадщини Т. Шевченка, наявність редакційної видавничої концепції.

Серед існуючих на той час повних видань творів Шевченка треба назвати видані у 1918–1919 рр. у Лейпцигу за редакцією Б. Лепкого тритомні «Твори» [24] та «Повне видання творів» у 5 т. [22]. У 1927–1928 рр. київське видавництво «Сяйво» підготувало «Повну збірку творів» у двох томах (тут уміщено поезії, драму «Назар Стодоля» та російські повісті в українських перекладах) [20; 21]. У ВУАН за загальною редакцією С. Єфремова готувалося «Повне зібрання творів» в 10 томах, та через складні історичні та політичні обставини вийшло тільки кілька із запланованих томів [23].

Тож, хоч традиція публікацій тоді вже існувала, проте тут ішлося передовсім про реалізацію наукового проекту — підготовку видання, яке містило би публікацію всієї творчої спадщини Шевченка.

План видання розглянули спеціально запрошені фахівці. Відбулися видавничі наради — у Львові під головуванням В. Сімовича (за участю І. Брика, М. Возняка, В. Дорошенка, І. Кривецького, В. Щурата) та у Празі під головуванням проф. В. Садовського (за участю Д. Антоновича, Л. Білецького, П. Богацького, О. Бочковського, Є. Вирового, Д. Дорошенка, В. Сапіцького, С. Сірополка, М. Славінського, С. Смаль-Стоцького).

Для роботи над виданням була створена Комісія у складі: Голова — проф. О. Лотоцький, секретар — проф. Р. Смаль-Стоцький, редактор — П. Зайцев, відповідальний редактор — А. Петренко. До складу Редакційної підкомісії увійшли О. Лотоцький (голова), П. Зайцев, В. Біднов. Була також адміністративна підкомісія (голова — Р. Смаль-Стоцький, Є. Гловінський, А. Крижанівський, М. Куницький). До співпраці було запрошено провідних

учених і дослідників, які репрезентували академічне й літературне середовище Варшави, Кракова, Львова, Праги і Берліна: П. Зайцев, Р. Смаль-Стоцький, А. Петренко, Р. Лотоцький, А. Кримський, М. Рудницький, В. Дорошенко, Є. Маланюк, М. Славінський. Переклади творів готували Л. Білецький, Д. Дорошенко, С. Сірополко, В. Сапіцький, Б. Лепкий.

Більшість томів вийшли у друкарні Українського Наукового Інституту, решта — у друкарні братів Драпчинських. Томи друкувалися в такій послідовності: 2, 7, 3, 6, 11, 8, 9, 14, 4, 12, 10, 15. Поезії до 1843 р. — Т. II; Поезії 1843–1847. — Т. III; Поезії 1847–1857. — Т. IV; Поезії 1857–1861. — Т. V; Назар Стодоля. Драматичний твір. — Т. VI; Повісті: Художник, Наймичка, Варнак. — Т. VII; Княгиня, Музикант, Несчастный, Капитанша. — Т. VIII; Близнець, Прогулка. — Т. IX; Щоденник. — Т. X; Листи. — Т. XI; Шевченко — художник. — Т. XII. Наступні томи повинні були містити переклади, бібліографію, коментарі. Із запланованих шістнадцяти томів вийшло друком тринадцять, включаючи кореспонденцію, щоденник, переклади творів іноземними мовами.

У передмові до другого повного видання творів Шевченка, підготованого на основі варшавського, Р. Смаль-Стоцький згадував, що в ті часи співробітники інституту «відчували, що найважливішим і невідкличним завданням української науки для успішного продовження нашої визвольної боротьби та морального здоров'я політичної еміграції буде повне видання творів Т. Шевченка, бо Кобзареве слово — це арсенал моральної зброї за волю України» [17, с. 7]. Р. Смаль-Стоцький ставив перед виданням завдання «дати еміграції й вільній частині нашої нації на Заході повне видання творів Т. Шевченка з правильними науковими інтерпретаціями його творів і їх ідей та зясувати впливи його творів на інші літератури... це видання мало бути також протестом проти московсько-комуністичних фальшивок його творів» [17, с. 7]. Треба згадати, що вихід цього багатотомника Т. Шевченка за редакцією «петлюрівського емігранта» спровокував і в підрадянській Україні активізацію досліджень та появу багатотомників творів Т. Шевченка — «у відповідь».

Важливим науковим досягненням, своєрідною гарантією високого наукового рівня видання є його текстологічна концепція, теоретиком якої був Павло Зайцев. Адже в історію української книги

загалом, а в історію українського шевченкознавства зокрема, це видання увійшло власне завдяки текстологічному вирішенню видання.

Дж. Грабович у цікавій дискусійній критико-теоретичній статті з проблем текстології Шевченкової творчості «Між словом і схемою (у пошуках шевченкового тексту)» стверджує, що навіть тепер, після майже століття наукових текстологічних пошуків і досліджень, можна говорити про «велику іманентну трудність Шевченка, про те, що для кожного, хто причетний до вивчення його текстів чи його особи... він є якоюсь мірою невловний... Усвідомлення цього може бути першим істинно аналітичним кроком у нашому подальшому пізнанні Шевченка» [4, с. 133]. Йдеться про специфіку текстів Шевченка, зумовлену обставинами його життя і творчості, коли поет був вимушений створювати різні варіанти твору, коли його тексти зазнавали численних правок, скорочень, змін — як редакторських (і особистих, і інших осіб), так і цензурних. Тож, намагаючись утворити певний академічний канон Шевченкового тексту, упорядники-текстологи так чи інакше обмежують повноту його подачі.

Дж. Грабович аналізує дві різні текстологічні засади: хронологічну (коли остаточною вважається остання прижиттєва редакція твору) і т. зв. «альбомну» (коли до уваги беруться всі прижиттєві редакції). Хронологічний принцип в основному обстоювали радянські текстологи. На думку Дж. Грабовича, у випадку Шевченкової творчості доцільно подавати одночасно різні варіанти тексту, аби зберегти особливе шевченківське «силове поле» тексту, відтворити для читача «вібрацію тексту... варіантами» [4, с. 140].

П. Зайцев у своїй видавничій концепції послідовно дотримувався власне «альбомної» засади. Згодом такий принцип (частково) застосував Л. Білецький. Проте в подальших виданнях він не прижився.

У сучасному шевченкознавстві текстологічні засади П. Зайцева, застосовані у «Повному виданні творів Тараса Шевченка», сприймаються доволі неоднозначно. Дослідники відзначають високий науковий рівень праці, інформаційну цінність довідкового апарату, передовсім — бібліографію видань творів Шевченка, яку скрупульозно уклав В. Дорошенко, визнають значний внесок П. Зайцева у шевченківську текстологію і традицію наукового шевченкознавства. Проте т. зв. «принцип альбомності», якого дотримувався П. Зайцев, викликає застереження, адже таке

розуміння «не зовсім відповідало завданням відтворювання справжньої генеалогії шевч[енкового] тексту» [1, с. 668]. Так, в огляді літературних видань творів Т. Шевченка Василь Бородин зазначає, що у своєму виданні П. Зайцев «припустився багатьох контамінацій («До Основ'яненка» та ін.), довільних кон'єктур («Сон» та ін.). Не видається прийнятним і впорядкування поезії Шевченка за т. зв. альбомним принципом. Рос[ійські] твори і листи поета й тут подано в укр[аїнському] перекл[аді], а не в оригіналі» [2, с. 642].

Свої методологічні засади і принципи текстологічної роботи над текстами Шевченка П. Зайцев виклав у статті «Редагування тексту Шевченкових поезій: (історично-методологічний нарис)», опублікованій у другому томі видання [10]. Тут він подав оцінку шевченкознавчих досягнень і власне бачення текстологічних принципів шевченкознавства: «Розміщуючи поезії Шевченка, ми приймаємо т. зв. «альбомну» засаду, групуючи їх так, як це робив або мав намір зробити він сам. Кожну поезію друкуємо в одній основній редакції, але зазначаємо, що там, де в вибраній редакції бракує якоїсь частини і сталося це не з волі поета, а або з огляду на цензуру, або тому, що його зрадила пам'ять, ми поповнюємо вибраний текст з іншої редакції, вважаючи це не за контамінацію, а за нормальну редакційну працю, викликану konieczністю» [10, с. 218].

Кожен том видання містить велику частину текстових приміток і варіантів твору, з численними поясненнями, що вводять читача у контекст написання того чи іншого твору. Додано також статті «про текст тієї групи поезій, що в ньому вміщена, освітлюючи докладно історію їх тексту та подаючи методологічні міркування, які веліли нам вибрати даний текст як основний...» [10, с. 218]. Створюється відчуття діалогу, живого пульсуючого слова, тої «вібрації варіантами», про яку говорив Дж. Грабович.

Якщо врахувати, що при такій колосальній текстологічній роботі Зайцев не мав можливості користуватися першоджерелами (виїжджаючи в еміграцію, він не міг взяти зі собою цінну фототеку рукописів Шевченка, з якою працював, упорядковуючи попередні видання, зокрема, «Кобзар» 1914 р.) і був вимушений опиратися на роботи своїх попередників (у першу чергу праці О. Дорошкевича та видання С. Єфремова та М. Новицького, які вважав достатньо точними і гідними науковій довірі), то варшавське видання можна назвати справжнім науковим подвигом.

За свідченнями В. Міяковського, «Він мусів на основі свого давнього вивчення автографів і нової перевірки, проробленої в останніх роках іншими редакторами у Києві, дати канонічний текст поезій... Єфремов і Новицький прийняли за основний текст «Кобзаря» 1860 року з поправками примірника Цвітківського. Дорошкевич, хоч і визнавав принцип пізнішої авторської редакції, прийняв за вірогідніший текст поправок 1858 року... Зайцев прийняв для свого видання редакцію 1860 року», яку «уважав об'єктивно кращою» [14].

Методологічні засади і принципи видавничої концепції П. Зайцева, численні текстологічні проблеми, які виникали під час роботи над повним виданням Шевченка, способи їх вирішення детально описав і проаналізував В. Міяковський у згаданих спогадах «Павло Зайцев: спогади і спостереження», де автор намагався охопити весь складний життєвий і науковий шлях вченого. Аналізуючи наукові завдання, які ставив перед собою П. Зайцев, В. Міяковський акцентував на двох синтетичних напрямках його багаторічних (понад 30 років) шевченкознавчих досліджень: Шевченко-поет і Шевченко-людина. Іншими словами, робота здійснювалася у двох різних напрямках: біографістика та психологія творчості.

Текстологічна праця дала змогу П. Зайцеву досліджувати механізм і складну психологію творчості Шевченка. Своєрідним підсумком таких філософсько-психологічних студій стала ґрунтовна стаття під назвою «Як творив Шевченко-поет» [11]. В. Міяковський детально проаналізував її, вважаючи вершиною теоретико-літературного доробку Зайцева.

Результатом багаторічних архівних досліджень у галузі шевченкознавчої біографістики стала біографія Шевченка, яку уклав П. Зайцев, і мала вийти як перший том багатотомного видання. Ця праця планувалася як своєрідне впровадження у світ творчості Шевченка. Том вийшов аж у 1939 р. Однак книжка до читача так і не потрапила: того ж року, за розпорядженням комуністичної влади, її знищили представники радянських військ, які увійшли до Львова. Вціліло лише кілька примірників, за одним із яких її було перевидано через 16 років, у 1955 р. [9]. Згодом Юрій Луцький переклав життєпис Тараса Шевченка англійською мовою (виданий у Канаді 1988 р.) [25]. На сьогодні існує кілька перевидань цієї праці [7; 8].

Те, що читачі не отримали цю книгу вчасно, порушило наукову логіку видання творів Шевченка і стало його великою втратою. Незважаючи на це, праця Зайцева, яка із таким запізненням увійшла у широкий науковий обіг (вужькому колу спеціалістів вона таки була відома. Зокрема, її докладно опрацювала для своєї роботи 1941 р. Марієтта Шагінян [18]), стала одним із найавторитетніших, найкраще опрацьованих, фактологічно достовірних досліджень біографії Шевченка. Докладний аналіз цієї праці здійснив В. Петров [15], де класифікує її як імпресіоністичний портрет поета, створений із скрупульозною точністю; зокрема, автор «спромігся ...дати нарис історії розвитку його творчості за етапами поетового життя, характеристики самого поета, знайомих і друзів, картину й оточення епохи». В. Петров відзначив стислість і конденсованість тексту Зайцева: «Стислість може бути способом, але вона може бути і принципом і метою. Стислість відповідала завданню, яке ставив перед собою автор: створити науковий довідник з життя Шевченка, дати довідкову книгу» [15, с. 68].

Жанр цієї праці окреслити нелегко, оскільки, незважаючи на чіткий науковий стиль і підкреслений об'єктивізм, вона позначена експресивністю і високою художністю. Стиль письма П. Зайцева дуже своєрідний: поєднання максимальної документальної точності з високою образною та емоційною напругою вживання в життєво-побутову, емоційну і духовну біографію Шевченка. Градус цієї напруги іноді настільки високий, що прориває рамки жанру науково-психологічної студії, щоб подати яскраву художню картину. Зокрема, вражає фінальний образ студії — контрастна міфологічна візія, у котрій Поет сам себе закликав і тепер очікує, щоб народ, який він так любив і якому віддав силу свого слова, звільнився від вікового рабства і духовно піднявся настільки, щоб могли зняти з Поета його власне заляття.

В. Дорошенко основну заслугу П. Зайцева вбачав у «докладному змалюванні життя» поета: «Ні на йоту не відступаючи від наукової правди, дав він нам незвичайно живу й пластичну... повість, а не суху академічну розвідку» [5, с. 40].

Не вийшов друком і XIII том, присвячений зв'язкам Шевченка з поляками, автором якого був П. Зайцев: «Т. Шевченко в його польських взаєминах».

«Бібліографічний покажчик творів Т. Шевченка (1840–1938)» вийшов окремою книгою (Т. 16). Його упорядник — директор бібліотеки НТШ у Львові Володимир Дорошенко. Тоді це була найповніша бібліографія Шевченкових творів, хоч вийшла друком тільки частина праці («Твори Шевченка»). До видання літературознавець також підготував додаток — статистичні відомості про видані окремими книгами твори Шевченка. За підрахунками дослідника, до 1938 р. з'явилось 476 назв видань загальною кількістю 4.923.440 примірників. Докладно зупинятися на аналізі цього тому ми не будемо, зауважимо тільки, що В. Дорошенко в огляді «Мої шевченкознавчі праці» [6] подав докладну оцінку своєї роботи. Побачила світ вона у фатальний час — у 1939 р., так і не дочекавшись ані належної оцінки, ані введення в науковий обіг, хоч навіть тоді автор намагався ознайомити читачів зі своєю працею.

У 1959–1963 рр. до 100-річчя від дня смерті Т. Шевченка варшавське видання було перевидано у США з багатьма змінами й доповненнями: воно містило додаткові (порівняно з варшавським виданням) коментарі та наукові статті, які підготували Б. Кравців, Д. Чижевський, Л. Білецький, Р. Смаль-Стоцький, Т. Осьмачка, Д. Антонович та ін. Також було використано шевченкознавчі праці П. Куліша, І. Франка, М. Грушевського, С. Єфремова та ін. Усі матеріали, зокрема в частинах, що охоплюють оригінальну творчість поета, використані без змін. Відмінністю 14-томника від інших зібрань творів Т. Шевченка є наявність великої кількості (понад 50) пояснювальних статей — літературознавчих та мистецтвознавчих розвідок. Значну їх частину написав П. Зайцев, він також є редактором багатьох томів [13].

Чотирнадцятий том цього видання (бібліографія, яку уклав В. Дорошенко) містить унікальний, значно доповнений, порівняно з варшавським виданням, «Покажчик видань Шевченкових творів: першодруки й окремі видання та спис літератури про них», де зафіксовано всі публікації, заборонені в Україні; вибрані твори поета; «Кобзарі», видані у всьому світі.

Видання творів Шевченка за редакцією П. Зайцева досі залишається одним із найавторитетніших текстологічних джерел наукового шевченкознавства. Як зазначав Є. Маланюк [12], саме

науковий підхід Павла Зайцева відкрив для українського суспільства справжнього Шевченка, змінюючи духовний рівень самого українського суспільства, в основі національної ідеї якого значною мірою лежить творчість Тараса Шевченка.

1. Білокінь С. Зайцев Павло Іванович / *Сергій Білокінь, Василь Бородін* // Шевченківська енциклопедія : в 6 т. — Київ, 2012. — Т. 2 : Г-З. — С. 668-670.
2. Бородін В. Видання літературних творів Шевченка / *Василь Бородін* // Шевченківська енциклопедія : в 6 т. — Київ, 2012. — Т. 1 : А-В. — С. 634-643.
3. [Від редакції] // *Шевченко Т.* Повне видання творів : [у 16 т.] / *Т. Шевченко*; відп. ред. *А. Петренко*. — Варшава ; Львів : Укр. наук. ін-т, 1934. — Т. 2 : Поезії 1837–1842 рр. / за ред. *П. Зайцева*. — С. 1-4.
4. *Грабович Гр.* Між словом і схемою (у пошуках шевченкового тексту) / *Гр. Грабович* // *Сучасність*. — 1993. — № 11. — С. 105-145.
5. *Дорошенко В.* Літературна біографія Шевченка / *В. Дорошенко* // *Шевченко* / УВУ. — Нью-Йорк, 1956. — Річник 5. — С. 39-41. — Рец. на кн.: *Життя Тараса Шевченка* / *Павло Зайцев*; НТШ. — Нью-Йорк ; Париж ; Мюнхен : LOGOS, 1955. — 400 с. — (Бібліотека українознавства ; чис. 4).
6. *Дорошенко В.* Мої шевченкознавчі праці / *В. Дорошенко* // *Шевченко* / УВУ. — Нью-Йорк, 1955. — Річник 4. — С. 33-40.
7. *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка : біографічний нарис / *П. Зайцев*. — Харків : Прапор, 1994. — 447 с.
8. *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка / *П. Зайцев*; упорядкув. та прокомент. *Ю. Іванченко*; передм. *В. Шевчука*. — Київ : Мистецтво, 1994. — 352 с.
9. *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка / *Павло Зайцев*; НТШ. — Нью-Йорк ; Париж ; Мюнхен : LOGOS, 1955. — 400 с. — (Бібліотека українознавства ; чис. 4).
10. *Зайцев П.* Редагування тексту Шевченкових поезій : (іст.-методол. нарис) / *Павло Зайцев* // *Шевченко Т.* Повне видання творів : [у 16 т.] / *Т. Шевченко*; відп. ред. *А. Петренко*. — Варшава ; Львів : Укр. наук. ін-т, 1934. — Т. 2 : Поезії 1837–1842 рр. / за ред. *П. Зайцева*. — С. 211-218.
11. *Зайцев П.* Як творив Шевченко-поет / *Павло Зайцев* // *Ми*. — 1939. — Кн. 2. — С. 60-72 ; Кн. 3. — С. 61-79.
12. *Маланюк Є.* До справжнього Шевченка : вступне слово на академії Української Студентської Громади у Варшаві 1937 р. / *Євген Маланюк* // *Вістник* : місячник літератури, мистецтва й громадського життя. — 1937. — Кн. 6. — С. 429-439.

13. *Миценко С. М.* Зібрання творів Т. Шевченка в колекції екстеріоріки ХДНБ (шевченкіана на початку ХХІ століття) / *С. М. Миценко* // Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 190-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, 25 березня 2004 р. — Харків : ХДНБ, 2004. — С. 121-125.
14. *Міяковський В.* Павло Іванович Зайцев (Спогади і спостереження) // *Міяковський В.* Недруковане й забуте: (громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя, новітня українська література) / *Володимир Міяковський*. — Нью-Йорк, 1984. — Т. 1. — С. 202-224.
15. *Петров В.* Провідні етапи розвитку сучасного шевченкознавства / *Віктор Петров* // *Хроніка-2000 : Український культурологічний альманах*. — Київ : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2011. — Ч. 1 : Зарубіжне шевченкознавство (з матеріалів УВАН). — С. 62-68.
16. Повне видання творів Т. Шевченка в ХVІ томах // Український Науковий Інститут за п'ять літ його існування: 13.III.1930 - 13.III.1935 / Укр. Наук. Ін-т. — Варшава, 1935. — С. 8-10.
17. *Смаль-Стоцький Р.* Передмова / *Р. Смаль-Стоцький* // *Шевченко Т.* Повне видання творів : [у 14 т.] / *Т. Шевченко*. — 2-ге вид., допов. — Чикаго : Вид-во М. Денисюка, 1959-1963. — Т. 1 : Поезії 1837-1842 рр. / за ред. *П. Зайцева*. — С. 1-9.
18. *Шагинян М.* Шевченко / *Маризтта Шагинян*. — Москва : Гослитиздат, 1941. — 272 с. : илл.
19. Шевченко у 16 томах : розмова з директором Українського Наукового Інституту О. Г. Лотоцьким // Назустріч. — 1934. — № 20. — С. 1.
20. *Шевченко Т.* Повна збірка творів. Повісти / *Тарас Шевченко* ; вступ. стаття *Ф. Якубовського*. — Київ : Сяйво, 1928. — 654 с.
21. *Шевченко Т.* Повна збірка творів. Поезії / *Тарас Шевченко* ; вступ. стаття *Ф. Якубовського*. — Київ : Сяйво, 1927. — 364 с.
22. *Шевченко Т.* Повне видання творів / *Т. Шевченко* ; ред. *Б. Ленкий*. — Коломия ; Winnipeg ; Київ ; Ляйпціг, 1919-1920.
23. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів / *Тарас Шевченко* ; ред. і вступ. слово *С. Єфремова* ; УАН, Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства. — Київ, 1927. — Т. 4 : Щоденні записки. — 786 с. ; Харків, 1929. — Т. 3 : Листування. — 1000 с. : іл.
24. *Шевченко Т.* Твори : [в 3 т.] / *Тарас Шевченко* ; ред. *Б. Ленкий*. — Київ ; Ляйпціг ; Коломия ; Winnipeg, 1918.
25. *Zaitsev P.* Taras Shevchenko: a Life / *P. Zaitsev* ; ed., abridged and transl. by *G. S. N. Luckyi*. — Toronto : Publ. for the Shevchenko Scient. Soc. By Univ. of Toronto press, 1988. — 284 p.